

У ГЛИБ ВІКІВ

Олена Русіна

ЧЕРНІГІВ І «РУСЬКА ЗЕМЛЯ» У СЕРЕДНЬОМУ ПОДНІПРОВ'І

Чернігівщина являє собою регіон, що відіграв виключно важливу роль у формуванні державності східних слов'ян. Як відомо, у IX ст. Чернігів поряд із Києвом та Переяславом був одним із центрів «Руської землі» — політичного утворення у Середньому Подніпров'ї, яке передувало Давньоруській державі, а згодом перетворилося на її територіально-політичне ядро.*

Можливо, що в цей час у Чернігові резидували князі місцевої сіверської династії — вожді племінної аристократії на зразок древлянського Мала; однак, за браком джерельного матеріалу, це припущення й досі залишається в сфері гіпотез. З певністю можна твердити інше: у 20-і рр. XI ст. Чернігів стає резиденцією князя Рюриківича — Мстислава Володимировича, який, за Городецькою умовою із Ярославом (1026 р.), утримав за собою дніпровське Лівобережжя. Щоправда, після смерті Мстислава (1036 р.) чернігівський стіл був ліквідований; та вже за кілька десятиріч у 1054 р. Ярославовим заповітом поділ «Русі»** по Дніпр» був відновлений: Київ отримав Ізяслав Ярославич, а на Лівобережжі виникли два князівських столи — чернігівський Святослава Ярославича та переяславський Всеволода Ярославича.

Ці князівства, як правило, фігурують у науковій літературі як Київська, Чернігівська та Переяславська «землі».

Проте аналіз літописного матеріалу свідчить, що ці терміни, якими досить широко оперують сучасні дослідники, відсутні в топоніміконі Давньої Русі, що включає ряд інших «земель» — таких як Волинська, Галицька, Новгородська, Ростовська (Суздальська), Рязанська, Смоленська¹.

Паралельно існують літописні фрагменти, де (в контексті подій XII — XIII ст.) Київ, Чернігів та Переяслав досить виразно локалізуються в «Руській землі» (пор.: «В се же лето ходи Всеволод в Русь (к Переяславу (з Новгорода Великого — О. Р.) повелением Яроп (о)лцем» (1132 р.)²; «Ходи Мирослав посадник из Новагорода мирить кыян

*Характерно, що при цьому назва «Русь» закріпилась за усією державою. Звідси — два значення терміну «Руська земля» зафіксовані у джерелах: первинне, вузьке, і широкое — у розумінні всієї сукупності східнослов'янських земель.

**Про те, що у 1026 р. між Мстиславом та Ярославом було поділено Русь у вузькому значенні цього слова, свідчить той факт, що після смерті Мстислава Ярослав, за повідомленням літописця, «бысть самовластєць (Іпат.: «единовластєць») Русьстей земли» (Летопись по Лаврентьевскому списку) далі — Лаврентьевская летопись). — СПб., 1872. — С. 147; Ипатьевская летопись // ПСРЛ. — М., 1962. — Т. 2. — Стб. 138), хоча на Русі у цей час в Пекові сидів Судислав, а в Полоцьку — Брячислав.

с черниговьци, и приде, не успеv ницто же: сильно бо взмялася вся земля Русская... В то же лето, на зиму, иде в Русь архиепископ Нифонт с лучшими мужи и заста кыяны с черниговьци стояще противу собе, и множество вои; и божиею волею смиришася» (1135 р.)³; за літописним повідомленням від 1175 р., де йдеться про синів Юрія Долгорукого, Всеволода та Михалка, що на той час перебували «у Святослава князя в Чернигове», вони знаходяться «в Русі (а не в Ростово-Суздальській землі, де було вбито їх брата — князя Андрія Боголюбського)⁴; в літописній звістці про похід на половців взимку 1187 р. київські князі-співправителі Святослав Всеволодович і Рюрик Ростиславич з їх «братъєю» (в тексті названий тільки чернігівський князь Ярослав Всеволодович) фігурують як «вси князи Руские»⁵; під час нашествия монголо-татар Батий, «избиша» Рязанську землю і «поплени грады Суждальские», «поча посылати на грады Русские»: Переяслав, Чернігів і Київ⁶. З-поміж міст Чернігівського князівства літописці впевнено відносять до «Русі» Трубчевськ та Стародуб: «Придоша ис Чернигова (до Новгородської землі — О. Р.) Борис Негочевиць, тысячный, Михаил с братом, и Володикович Петре, Глеб С(е)менов брат Борисович, Миша, с князем Святославом Трубчевским на средоговене; и быша в Буици, селе святого Георгия, и оттоле вспятися назад князь Святослав в Русь» (1232 р.)⁷; у 1147 р. до князя Святослава Ольговича, що перебував м. Беринську (на верхній Оці), «прибегоша из Руси дедкы и поведаша ему Володимира в Чернигове, а Изяслава у Стародубе»⁸.

Зрозуміло, що ці літописні фрагменти не пройшли повз увагу істориків. Зокрема, на підставі джерельного матеріалу XII — XIII ст. А. М. Насонов реконструював територіальні межі «Руської землі», час існування якої він, втім, обмежив IX — першою половиною XI ст., вважаючи, що в 1054 р. «Русь» розпалась на три «самостійні напівдержави» (термін, запозичений із «Заміток з приводу конспекту підручника з історії СРСР» А. О. Жданова, С. М. Кірова, Й. В. Сталіна); на думку дослідника, починаючи з другої половини XI ст., «Русь» виступає як чисто географічний термін, що позначає південну частину Давньоруської держави.⁹

Цей погляд поширений і у сучасній літературі. Так, з точки зору Б. О. Рыбакова, «для XI — XII ст. єдність Південної Русі була лише історичним спогадом, що не відповідав політичним та культурним обставинам того часу»; «на ту пору, коли всі літописці одноставно відділяли Південну Русь від інших частин Русі, це відособлення не мало під собою жодних підстав. На обширній території Південної Русі було кілька князівств, що належали постійно ворогуючим між собою Юр'євичам, Ростиславичам, Давидовичам, Ольговичам»¹⁰.

Неважко помітити, що ці судження базуються на уявленні про ідентичність потестарно-територіальної єдності і єдності політичної: розділення території «Руської землі» на три волості ототожнюється із її політичним роздібненням — отже, з остаточним розпадом «Русі» — політичного ядра Давньоруської держави¹¹. Відповідно, усі літописні згадки про «Русь» після 1054 р. при цьому тлумачаться як традиція, а такий беззаперечний факт, як єдність дій трьох Ярославичів, пояснюється їх «прагненням зберегти перший час цілісність Руської землі» і її політичне значення¹¹.

При цьому випускається з уваги типологічна своєрідність політичної організації суспільства цієї епохи, що визначається у новітніх дослідженнях як сеньйорат (за тогочасною лексикою — «старейшинство»).

³Поділ «Русі» за Городецьким миром розцінюється і А. М. Насоновим, і Б. О. Рыбаковим як тимчасова втрата «Руссю» політичної єдності. — Насонов А. Н. Указ. соч. — С. 33; Рыбаков Б. А. Указ. соч. — С. 67.

— співправління всіх наявних представників правлячої династії, спільне володіння ними державною територією при виділеному положенні старшого («старейшины») ¹². Зрозуміло, що цей устрій не означав ні розпаду Давньоруської держави, ні деструкції «Руської землі» — хоч потенційно і містив в собі обидві ці можливості. Вони могли б реалізуватись ще на межі XI — XII ст. за умов послідовного виконання рішень Любечького з'їзду князів (1097 р.): «...Кождо да держить отчину свою: Святополк Киев Изяславу, Володимир Всеволожу, Давыд и Олєги Ярослав Святославу» ¹³, тобто закріплення територій, відведених Ярославом Изяславу, Святославу та Всеволоду, за їх синами як спадкових володінь — «отчин», утвердження за Изяславичами, Святославичами і Всеволодовичами виключних прав на посідання Києва, Чернігова та Переяслава. Але, як показали подальші події, цей новий режим був проведений у життя лише частково: якщо право володіння Черніговом і підлеглими йому територіями було справді назавжди обмежено колом нащадків Святослава Ярославича, то Київ, наприклад, так і не перетворився на будь-яку «отчину»: після смерті Святополка (1113 р.) Изяславичі були відтиснуті від володіння цим столом, а спроби Всеволодовичів та Ольговичів закріпити його за собою в остаточному підсумку так і не увінчалися успіхом — внаслідок чого, починаючи з другої половини XII ст., в міжкнязівських відносинах міцно утвердився принцип відсутності спадкових прав на Київ у будь-кого з нащадків Ярослава ¹⁴.

Очевидно, саме із статусом Києва як загальнородового надбання Рюриковичів й пов'язано в першу чергу існування «Руської землі» протягом XII—першої половини XIII ст.: адже якраз внаслідок цього принципу Чернігівське князівство так і не перетворилося на замкнене, самодостатнє політичне утворення — воно являло собою, якщо вдатись до аналогії, своєрідну «відкриту систему» (переміщення князів чернігівської династії з волості у волость не обмежувались границями їх власної «отчини», а час від часу поширювались і на київський великокнязівський стіл); що ж стосується Переяславського князівства, то воно відзначалось досить специфічним статусом, перебуваючи у найщільнішому зв'язку із Києвом і за своїм положенням фактично наближаючись до київської волості: князі, що сиділи на київському столі, практично без перешкод поряdkували переяславським столом, на якому так і не укріпилась власна династія (як це було на Чернігівщині). Серед причин, що викликали це явище (воно визначається у літературі як «неповна самостійність Переяславського князівства», «певна його залежність від Київської землі», «опіка київських князів» над Переяславом), в сучасних дослідженнях висувається в першу чергу роль цього регіону в захисті підступів до Києва, необхідність спільної боротьби київських та переяславських князів проти степових кочовиків ¹⁵.

Щоправда, починаючи із середини XII ст., Переяслав, як правило, перебував у посіданні ростово-суздальських князів — нащадків Юрія Долгорукого (звідси — згадка Суздальського літопису (1213 р.) про Переяслав як про їх «отчину» ¹⁶), але це володіння не було ні постійним, ні безперервним — і, таким чином, тенденція до потестарного самовизначення так і не стала провідною в історичній еволюції Переяславщини.

Отже, очевидно, що територіально-потестарне роз'єднання «Руської землі» так і не призвело до політичного відокремлення Правобережжя від Лівобережжя, яке б дало підстави твердити про перетворення терміну «Русь» в чисто географічний.

З іншого боку, було б, напевно, некоректно обмежитись констатацією цього факту: адже будь-яка статика є, по суті, умовною — за нею криється взаємодія різнонаправлених, взаємовиключаючих тенденцій.

Тож слід відзначити наявність двох провідних напрямів суспільно-політичної еволюції Середнього Подніпров'я — тенденції до збереження «Руської землі» і контртенденції до її дезинтеграції, розкладу на структурні компоненти.

Обидві ці тенденції добре простежуються в подіях політичного життя у Давньоруській державі XI — першої половини XIII ст. Так, наприклад, всупереч згаданому вище принципу відсутності монопольного права на володіння Києвом у будь-кого з нащадків Ярослава Мономаховичами не раз робились спроби обмежити горизонт безпосередніх політичних інтересів чернігівських князів границями їх «отчини». Зокрема, у 1174 р. правнук Володимира Мономаха Ярослав Ізяславич, зайнявши київський стіл, рішуче відмовився виконати обіцянку, яку він дав раніше чернігівському князю Святославу Всеволодовичу — наділити його однією із київських волостей: «поча ему молвити, (к) чему тобе наша отчина, тобе си сторона не надобе». Внаслідок цього виникла конфліктна ситуація між Ярославом та Святославом, що відстоював традиційний статус Києва, яка, безсумнівно, вплинула на рішення Ярослава, по кількох місяцях перебування у Києві, повернутись до Луцька.¹⁷

Через двадцять років після цих подій у 1195 р. київський князь Рюрик Ростиславич почав вимагати від Ольговичів «не искати отчины нашея Києва и Смоленська под нами и под нашими детми и подо всем нашим Володимерим племенем; како нас разделил дед наш Ярослав по Днепр, а Киев вы (вам) не надобе». Це викликало законну протидію з боку чернігівських князів: присягнувши «не шукати» Києва за життя Рюрика, вони, однак, не збирались відмовлятися від нього в перспективі, протестуючи проти надання Києву статусу «отчини»¹⁸.

В результаті усіх цих колізій вихідний статус Києва був збережений і надалі; відповідно, Дніпро так і не став політичним кордоном, що відокремлює Київщину від Чернігівщини — що не могло не відбитися в лексичі літописних джерел: як в «Повести временных лет», так і в Київському літопису Правобережжя та Лівобережжя зводяться не «київською» та «чернігівською», а «сей» і «оной» сторонами Дніпра.*

Більше того — на початку XIII ст. боротьба Ольговичів та Мономаховичів за посідання Києва призвела до парадоксальної, безпрецедентної ситуації: в 1210 р. київський князь Рюрик Ростиславич поступився київським столом Всеволоду Святославичу, а сам перейшов у Чернігів, де й залишався до самої смерті (1214 р.)¹⁹. Цей одиничний факт отримання князем прав на Чернігів всупереч його статусу «отчины» Ольговичів²⁰ — нехай він навіть і не мав істотних наслідків (як, за виразом О. Є. Преснякова, «штучна комбінація.., яка лише випадково врізалась в долю Чернігова»²¹) — є, однак, показовим у плані відсутності жорстких кордонів, що відокремлювали Правобережжя від Лівобережжя, Київщину — від Чернігівщини.

Консолідації «Руської землі» сприяли зовнішньополітичні обставини — часті напади половців на південноруські землі, організація ефективної відсічі яким була можливою лише за умов мобілізації сил усіх князівств Південної Русі — Київського, Чернігівського, Переяславського.** Характерно, що якраз у цій сфері активно проявлялись сепара-

*Лаврентьевская летопись — С. 213 (1093 р.), 223 (1096 р.); Ипатьевская летопись. — Стб. 396 (1150 р.), 546 (1171 р.), 556 (1172 р.), 675 (1193 р.).

**Виняток становить лише епізод, де йдеться про спробу Святослава Всеволодовича (який у 1177 р. перейшов із Чернігова на київський великокнязівський стіл) вигнати з київських волостей Давида та Рюрика Ростиславичів. В цьому фрагменті, вміщеному у Київському літописі під 1180 р., лівий берег Дніпра, по якому «ходять» Святослав, названо «чернігівської стороною» (Ипатьевская летопись. — Стб. 614 — 615) — що пояснюється авторством даного повідомлення, яке вийшло з-під пера літо-

тистські прагнення чернігівських князів, безпосередньо пов'язані із зростанням їх могутності і зміцненням політичного суверенітету.²²

З іншого боку, слід враховувати і той факт, що посилення чернігівських князів підвищувало їх шанси в боротьбі за посідання Києва — і, отже, гальванізувало уявлення про існування «Руської землі», які, таким чином, «співіснували» із таким значним потестарним утворенням, яким у XII — першій половині XIII ст. було Чернігівське князівство.

В цій парадоксальній, на перший погляд, ситуації насправді немає нічого незвичайного: адже, по суті, вона на регіональному рівні відтворює устрій всієї Давньоруської держави цього часу, що органічно поєднував дроблення політичного суверенітету з існуванням єдиного державного організму. Термін «роздробленість», що традиційно прикладається до цього устрою, є дещо однобічним і не відбиває сутність Давньоруської держави XII—першої половини XIII ст. як єдиного—хоча і розчленованого у територіально-потестарному відношенні — цілого з загальноруським політичним центром — Києвом — як основою цієї єдності*. При цьому, навіть кажучи про перетворення Києва з «реальної столиці» Давньоруської держави у «символ історичної та загальноруської єдності»²³, тобто про зміщення його політичної гегемонії в царину традиції, слід зважати на специфіку мислення феодальної епохи (в тому числі і мислення політичного) як за самою своєю природою традиційного, орієнтованого на історичне минуле, звичаї предків. Через це навіть втрачаючи реальне політичне значення, Київ усе ж таки продовжував побутувати як компонент політичної свідомості, що активно формував поведінкові стереотипи (прагнення до здобуття київського стола).

Таким чином, із специфічним статусом Києва (його «відкритістю», внаслідок відсутності спадкових прав на монопольне посідання цього стола у будь-якої князівської галузі, для усіх князів Рюриковичів), що залишався незмінним до самої Батієвої навали, пов'язано як збереження у цей період державної єдності Русі, так і існування «Руської землі». В той же час слід підкреслити наявність двох історичних тенденцій — до зберігання спільності Київщини, Чернігівщини, Переяславщини у рамках «Руської землі» і до їх роз'єднання, тобто до деструкції «Русі». Безперечно, що обидві тенденції були лише відображеннями більш загальних процесів, що мали місце в масштабах всієї держави — доцентрових і відцентрових, являючи собою їх локальну модифікацію.

Важко передбачити, якими були б хід і, відповідно, результати політичної еволюції Київської Русі, якби спонтанний, закономірний розвиток цих процесів не перервало несподівано монголо-татарське нашествя. Воно принесло із собою, крім величезних людських та матеріаль-

писця Рюрика Ростиславича. — Див.: Рыбаков Б. А. Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве». — М., 1972. — С. 181 — 182.

*Це відзначив ще А. М. Насонов: «...Навіть після розпаду південноруської території на «напівдержави» уявлення про єдність «Руської землі»... ще певний час зберігалось внаслідок потреби в обороні країни від тюрських орд». — Насонов А. Н. Указ. соч. — С. 45.

*В безпосередньому зв'язку із традиційними уявленнями про роздробленість (тобто фактично — із недооцінкою політичної гегемонії Києва у Давньоруській державі другої чверті XII — першої половини XIII ст.) перебувають, зокрема, і твердження про те, що «Чернігівське князівство по суті відокремилось від Київської Русі ще в другій половині XI ст. і тільки тимчасово, за Мономаха, було у васальній залежності від київського князя» (Рыбаков Б. А. Киевская Русь...—С. 502); які фактично ігнорують не лише конкретні факти внутрішньополітичного життя Русі (наприклад, роздачу чернігівських волостей київським князям Ізяславом Мстиславичем у другій половині 40-х рр. XII ст.), але і прямі вказівки літописця на існування цієї «залежності» (зокрема, в період князювання у Києві Мстислава Ізяславича (167—1169 рр.): «бяху... тогда Олговичи в Мстиславли воли». Ипатьевская летопись. — Стб. 538), які суперечать уявленням про абсолютний суверенітет Чернігівського князівства.

них втрат, злам механізмів, що регулювали функціонування політичної влади в країні (внаслідок спустошення Південної Русі) і відповідно порушення традиційних внутрішніх зв'язків, відособлення окремих частин Давньоруської держави — і, в тому числі, складових компонентів «Руської землі», згадки про яку після цього без сліду зникають із вітчизняних джерел.

Джерела та література:

¹Див., напр.: Лаврентьевская летопись. — С. 229, 337, 338, 354, 355, 371, 415, 418, 437, 439 та ін.; Ипатьевская летопись. — Стб. 227, 448, 468, 520, 551, 577, 608, 610, 659, 670, 778; Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов (далі — НПЛ). — М.; Л., 1950. — С. 25, 74, 286.

²НПЛ. — С. 22.

³Там же. — С. 23 — 24.

⁴Ипатьевская летопись. — Стб. 595 — 596.

⁵Там же. — Стб. 653 — 654.

⁶Там же. — Стб. 778 — 785.

⁷НПЛ. — С. 280.

⁸Ипатьевская летопись. — Стб. 341 — 342.

⁹Насонов А. Н. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства: Историко-географическое исследование. — М., 1951. — С. 28, 31 — 33.

¹⁰Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII — XIII вв. М., 1982. — С. 67.

¹¹Насонов А. Н. Указ. соч. — С. 28, 32.

¹²Назаренко А. В. Родовой сюзеренитет Рюриковичей над Русью (X — XI вв.) // Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования. 1986 г. — М., 1986. — С. 149 — 157; Толочко А. П. Структура княжеской власти в Южной Руси в середине IX — середине XIII в.: Автореф. дисс. ...канд. ист. наук. — Киев, 1989. — С. 8.

¹³Лаврентьевская летопись. — С. 247.

¹⁴Толочко А. П. Указ. соч. — С. 9 — 10.

¹⁵Кучера М. П. Переяславское княжество // Древнерусские княжества X — XIII вв. — М., 1975. — С. 125 — 135.

¹⁶Лаврентьевская летопись. — С. 416.

¹⁷Ипатьевская летопись. — Стб. 578.

¹⁸Там же. — Стб. 688 — 689.

¹⁹Лаврентьевская летопись. — С. 413, 416.

²⁰Див. спробу заперечити достовірність цього епізоду: Зотов Р. В. О черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время. — СПб., 1892. — С. 48 — 66.

²¹Пресняков А. Е. Княжое право в древней Руси: Очерки по истории X — XII столетий. — СПб., 1909. — С. 124.

²²Див., напр.: Ипатьевская летопись. — Стб. 630 — 631, 633, 637 — 651, 653 — 654.

²³Советская историография Киевской Руси. — Л., 1978. — С. 11.

ТАЄМНИЦІ БОЛДИНИХ ГІР (НАРИС ПЕРШИЙ)

«Де Болдині дримали тихі гори...»

М. Зеров. «Чернігів».

Болдині гори, ов'яні серпанком прадавніх легенд, Болдині гори... Такі, здається, відомі, знайомі і все ж досі загадкові, незвідані навіть після тривалих пошуків і численних розвідок, досліджень, які лише останнім часом почали розкривати дійсну історію та сховані в глибинах пагорбів таємниці.

З Болдиними горами пов'язані не лише багатовікова історія міста, а й численні сумні і радісні сторінки його сучасного життя. Це ж саме на Болдиних горах, які плавною дугою окреслюють із заходу, північного заходу і півночі увесь обшир запашних луків у середній течії головного притоку Дніпра — Десни, поставили наші прадіди свої перші хижі і святилища, спорудили численні земляні меморіальні споруди — кургани і звели грізну на ті далекі часи фортецю-дитинець, побудували дерев'яні, а згодом і муровані храми, викопали в міцному суглинистому ґрунті розгалужену систему підземних галерей, приміщень-печер.

Хто вперше назвав гори Болдиними, невідомо. Але вже у 1069 році, тобто більше ніж дев'ять століть тому, вони згадані в літописі.

Давньоукраїнське «болди», «болд» означає гори, гора.² А місцеві краєзнавці висловлюють припущення, що свою назву Болдині гори отримали від давньослов'янського «болд» — дуб, оскільки й досі на схилах цих гір і неподалік у Святому гаї можна бачити рештки дубових гаїв у вигляді дерев-велетнів. Боляче, що найстарші з них у віці 600—700 років нещодавно знищені у «Святому» та по вулиці Урицького (кол. П'ятницька).

У наші дні поняття «Болдині гори» звужено і часто-густо Болдиною горою звать лише мисовидний виступ гори на розі вулиць Толстого та Гліба Успенського (кол. Підмонастирська та Іллінська), де містяться визначні пам'ятки історії та культури — кургани IX—XI сторіч, Іллінська церква XII сторіччя та в єдиному комплексі з нею Антонієві печери XI—XVIII сторіч і один із найкращих архітектурно-художніх ансамблів України XVII—XVIII сторіч — Троїцький монастир. Не випадково побутує і назва цієї частини Болдиних гір «Троїцька гора».

Тут же існують і дорогоцінні пам'ятки ближчого до нас часу: каплиця, де поховано відомого вченого і дипломата Григорія Щербину, могили етнографа і письменника Олапаса Марковича, поета-байкаря Леоніда Глібова, письменника Михайла Коцюбинського і могила Невідомого Солдата з Вічним вогнем.

Насправді ж Болдині гори — це перерізані глибокими урвищами і яругами високі кряжі правого берега Десни, які простяглися більше ніж на три кілометри від сучасного Валу — дитинця XI—XII сторіч — на сході до залізничного насипу біля літописного села Жолвинка на заході понад річкою та її безкрайньою заплавою...

Як ми вже згадували, невід'ємними від мальовничого ландшафту Болдиних гір є земляні піраміди-кургани, які розкидані грудами та поодинокі не лише на Болдиних горах, а й в різних частинах сучасного міста і які поряд із славнозвісними монументальними спорудами

дами-храмами й іншими пам'ятками мурованої та дерев'яної архітектури надають неповторного колориту історичній панорамі Чернігова.

Кургани — від тюркського «горб, укріплення» — це своєрідні меморіальні конусовидні, схожі на піраміди, споруди поховального призначення із землі, рідше каменю, або землі й каменю, які з'явилися в епоху бронзи (3-є тисячоліття до нашої ери).

Але в Чернігові до нашого часу збереглися лише кургани пізньої доби — язичницької пори IX—X сторіч та початку християнізації Київської Русі наприкінці X — початку XI сторіч. До речі, варто зауважити, що кургани споруджували і справляли на них тризну не лише на місці поховання загиблого воїна-дружинника чи полеглого городянина, селянина, а й навіть тоді, коли воїн загинув десь на чужині. Такі пам'ятні кургани без небіжчика і без поховального інвентаря звуться кенотафами. Виявлені вони дослідниками і серед курганних комплексів Чернігова.

Чернігівські курганні комплекси і групи курганів, пов'язані з розміщенням поселень і городищ — попередників і сучасників міста, охоплювали давній Чернігів півколом, розкритим у бік південних схилів Болдиних гір та заплави Десни. Починаючись на території сучасного міста, курганні комплекси і групи простягались далеко за його межі, вздовж старовинних шляхів у напрямі Києва, Любеча, Гомію (Гомеля), Новгород-Сіверського — на північний схід, захід і південний захід, і доходили до старовинних сіл Гушино, Масани, Яцево, які увійшли до меж міста.³

Чернігову поталанило більше, ніж іншим старовинним містам: тут і досі зберігається понад 200 курганів IX—XI сторіч. Значних (до 10 і більше метрів заввишки) розмірів земляні піраміди, споруджені над похованнями княжими та дружинними, і невисокі (до 1,5—2 м) кургани над похованнями ремісників та іншого люду, складали величезні некрополі із багатьох сотень курганів. Їх залишки ми й сьогодні бачимо не лише на Болдиній горі на роздоріжжі вулиць Толстого і Гліба Успенського, а й по вулицях Шевченка, Східночеській, Курганній у районі П'яти кутів та інших місцях.

Ось вони — поруч...

Незважаючи на те, що час і люди «добре попрацювали», щоб зменшити їх кількість, як і взагалі від невігластва і войовничої атеїстичної ідеології нищилися і подекуди й досі нищать історико-архітектурні пам'ятки, у Чернігові практично всі кургани взяті під державну охорону, і є надія на подальше збереження і можливе відновлення-реставрацію хоча б головних, найбільш видатних земляних пірамід-курганів доби народження Чернігова як історичного міста.

Найбільший з існуючих — унікальний не лише в Україні — за історико-культурним значенням курганний могильник у кількості понад 150 курганів складає так звану Троїцьку курганну групу на високому пагорбі Болдиних гір зі сходу Троїцько-Іллінського архітектурного ансамблю. Цей комплекс складається із ранньослов'янських курганів з трупоспаленням або із зрубаними саркофагами IX—X сторіч і курганів з похованнями в ямах ранньохристиянської доби кінця X — початку XI сторіч.

Майже сторіччя минуло з часу, коли у 1872 та 1908 роках відомий археолог — уродженець Чернігівщини Дмитро Самоквасов розкопав 118 курганів з Троїцького могильника-некрополя. Його розкопки дали історичній науці багатий матеріал для вивчення життя і побуту мешканців Чернігова IX—XI сторіч.⁴

Та найцінніші знахідки на Болдиній — Троїцькій горі було виявлено під час розкопок найвищого тут кургану «Гульбище», датованого IX ст.

Ця земляна піраміда — курган заввишки понад 9 метрів з широким обводним ровом глибиною біля 3 метрів є і сьогодні домінантною, яка панує над цим некрополем, у перспективі колишньої Підмонастирської (зараз Толстого) вулиці від Єлецького монастиря з північного сходу, в панорамі Болдиних гір з боку Десни та Київського шляху.

Під насипом «Гульбища», який мав діаметр з ровом близько 45 метрів (під час спорудження поруч Могили Невідомого солдата та обеліску контури кургану значно скорочені і рів повністю засипано), на величезному кострищі дослідником виявлені зброя дружинника — масивний щит, окований міддю і прикрашений із зовні срібними бляхами, а також шолом, кольчуга та великий, довжиною 126 см з ручкою, дворучний меч. Знайдено також два списи, уламок сокири, частину лука і оплавлені вогнем шматки жіночих прикрас зі скла, срібла і золота.

Безумовно, найцікавішою із знахідок у Гульбищі був меч могутнього воїна. Цей меч-велетень з ручкою, оздобленою прикрасами зі срібла та напівдорогоцінних каменів, перевершував звичайні розміри давньоруських мечів майже на третину. І не випадково є думка: чи не могли поховати у кургані «Гульбище» давнього воїна, подібного до головного героя відомої билини під іменем Ілля Муромця? Адже, за словами цієї билини, він здійснив свій перший подвиг десь поблизу Чернігова, звільнивши місто від ворожої облоги.⁵

Ілля Муромець, визволивши Чернігів, їде до Києва і по тому шляху бере в полон Солов'я-Розбійника, який дошкуляв купцям і багатим подорожнім там, де за західною околицею міста Болдині гори розрізує глибоке урвище під назвою Малієвого яру. І чи не є Малій та Соловей-Розбійник однією й тією ж особою?

І хоч досі не існує достеменних свідчень, які б дозволили нам пов'язати давню билину про Іллю Муромця з похованням воїна-дружинника під курганом «Гульбище», припущення таке має право на життя.

Майже впритул до «Гульбища» із заходу височить ще один з найбільших курганів Троїцької групи. Це курган висотою понад сім метрів і діаметром з обводним ровом близько 35 метрів, названий «Безіменний». І тут розкопками Д. Я. Самоквасова виявлено поховальний інвентар, але значно бідніший, без зброї та дорогоцінних прикрас. На кострищі знайдено сокиру, серп, ніж, вудила, пряжу і гудзики, точильний брус та візерунчасті бронзові платівки, а також складену в кілька рядів тканину з льону.

Донедавна тут же, на захід від «Безіменного» кургану, існували ще два досить великі кургани без назв. На жаль, від них після розкопок лишилися тільки невисокі пагорбки — рештки на поверхні ґрунту.

Що вже казати про десятки, сотні невеличких курганів напівсферичної форми обабіч згаданих велетнів-курганів, які заростають самосіяними акаціями, грушами-дичками, березами. На жаль, точної кількості цих курганів колись величезного курганного некрополя під назвою Троїцької або Болдиногірської групи, який нараховував майже півтори тисячі курганів наприкінці XIX сторіччя (за даними Д. Я. Самоквасова), зараз не знає ніхто з археологів, істориків.

Під час розкопок малих курганів Д. Я. Самоквасов з'ясував, що вони датуються добою християнізації Київської Русі. Нагоді обряд трупоспалення вже виходив із вжитку, але за традицією над захороненням труни у яму зверху насипали кургани як своєрідні монументи, оточені також обводними ровами (звідти брали ґрунт для курганів), які символічно виконували захисну роль.

Серед знахідок у таких курганах виявлені скроневі прикраси—кільця різних типів, лунниці, намистини, обручки з бронзи, срібла і золота та інші речі.

Знахідки у малих курганах Болдиної гори поставили перед дослідниками два питання, на які й досі нема остаточної відповіді.

По-перше, чому тут інвентар зустрічається головним чином в жіночих похованнях, коли, як правило, у давніших курганах повсюдно багатші знахідки завжди були в чоловічих похованнях?

По-друге, остаточно невідомо, до якого ж населеного пункту—поселення чи городища безпосередньо «прив'язані» ті сотні курганів?

Відомий український археолог В. О. Богусевич висловив припущення, що ці кургани входили в межі Чернігова, зокрема, його Подолу.⁶ Але чи можемо ми виключати думку, що цей курганий некрополь був пов'язаний з одним із відомих поселень на околицях тогочасного міста, наприклад, з так званим «Городком» чи «Микулиним», які існували в заплаві Десни у південній частині Лісковицького луґу між «Святим» гаєм та західними схилами Болдиних гір⁷.

Безумовно, це лише припущення, яке може бути підтвержене чи спростоване лише тоді, коли в зоні Лісковицького луґу, старовинного річища Десни під Болдиними горами та урочищ Маліїв яр, Городок, Микулино і «Святого» гаю будуть виконані архітектурно-археологічні дослідження.

Ми не виключаємо й думки, що саме такі дослідження допоможуть уточнити і давню топографію місцевості і розкрити загадку так званої «Пристані» на захід від урочища «Городок» — острівного городища на старому річищі Десни. Зараз це район будинків під номерами 180—197 по вулиці Кропивницького, біля підніжжя південного краю Болдиних гір. Саме там у 20-х роках ХХ сторіччя насипом залізничі перекрито схили Болдиних гір і в них печеру, яка згадується в літературі.

Ми не маємо жодного сумніву, що дослідження курганного некрополя на найвищому плато Болдиних гір значно збагатили історичну науку, і знахідки в курганах мають значний інтерес як свідчення життя і побуту, мистецького хисту і рівня розвитку ремесел сіверян ІХ—ХІ сторіч.

Однак усі ці знахідки значно поступаються перед дійсно унікальними пам'ятками найбільшого з відомих курганів — могутньої «Чорної могили», датованої серединою Х сторіччя, яку Д. Я. Самоквасов досліджував впродовж двох археологічних сезонів 1872 та 1873 років.⁸

Таємнича і сувора назва цієї величної земляної піраміди заввишки 12 метрів, пов'язана з легендою про загадкового князя Чорного як засновника Чернігова. І це не дивно. Адже курган грандіозний за розмірами — його обсяг понад 6 тисяч кубічних метрів при довжині підніжжя внизу 125 метрів з широким майже восьмиметровим глибоким обвідним ровом — здіймався поруч із так званим Єлецьким городищем, де з ХІ сторіччя існує Єлецький монастир, був найвищою землею спорудою язичницької доби.

Курган вивищувався над численними, менших розмірів курганами прилеглому некрополю та над напівземляночною і одно-двоповерхо-

вою тогочасною забудовою міста. Своїми розмірами та пірамідальним силуетом курган ніби проголошував сучасникам і нащадкам, що не було рівних людині, заради увічнення пам'яті якої споруджено цей меморіал поруч з найдавнішим центром міста⁹.

Розкопки «Чорної могили», чи, як інколи пишуть, «могили князя Чорного», виправдали сподівання Д. Самоквасова знайти щось вражаюче, незвичайне.

І справді, речі, знайдені в кургані, становлять гордість вітчизняної історичної науки та культури. Вони, як і, власне, курган, стали все-світньовідомі. Перш за все, Д. Самоквасовим встановлено, що під курганом поховано дійсно людей княжого походження з обрядом трупоспалення. Серед численних речей, знайдених у цьому похованні, виявлено знаряддя праці, дорогоцінні прикраси, побутові речі, предмети культового призначення та золоті візантійські монети, датовані 945 — 950-ми роками. Саме вони й допомогли встановити приблизний час спорудження «Чорної могили».

Раніше карбування цих монет курган аж ніяк не міг з'явитися, а в 988 році вже було введено християнство, коли князів, та й не тільки їх, ховали вже за християнським звичаєм без трупоспалення в гробницях-саркофагах з овруцького шиферу — пірофілітового сланцю, з мармуру, цегли-плінфи і, як правило, в храмах та поруч з ними.

Отже, «Чорну могилу» спорудили десь у проміжку часу між 950 та 988 роками. А це — час відомих князів Русі Ігоря, Ольги, Святослава...

Цей факт спростовує поширену і таку привабливу легенду про поховання тут легендарного князя Чорного — нібито засновника Чернігова, іменем якого й названо місто. Тим паче, що згадка про Чернігів в літописах датується 907 роком, тобто на 50—60 років раніше смерті людей, похованих під курганом.

Найціннішими серед знахідок з «Чорної могили» з точки зору історичної науки є два турячих роги. Вони й досі привертають до себе увагу істориків, мистецтвознавців, які вивчають язичницьку добу в житті Русі—України і намагаються осягнути таїну походження дивних високохудожньо карбованих зображень на оправах.

Турячі роги — ритуальні келихи-ритони, прикрашені срібними оправами та квадратними накладками-платівками, використовувалися на князівських бенкетах і за урочистим ритуалом переходили з рук до рук почесних гостей та найближчих дружинників князя.

Менший за розмірами турячий ріг з «Чорної могили» мав довжину 54 см і його срібна оправа орнаментована рослинним візерунком, переплетеним у гірлянди.

Оправа другого — більшого за розмірами рогу довжиною 68 см — орнаментована значно складніше і багатше. Вона прикрашена гравірованим тетралогічним фризом із зображенням фігур дивовижних тварин, птахів та людей у оточенні ритмічного рослинного орнаменту.

Академік Б. Рибаків — дослідник кількох пам'яток у Чернігові, вивчивши знахідки з «Чорної могили» і, зокрема, роги-ритони, висловив думку, що на срібній оправі більшого з них, ймовірно, зображено один із епізодів старовинної билини про пригоди племінника князя Володимира — дружинника Івана Годіновича, який «по науцению» князя поїхав з Києва до Чернігова добувати собі наречену, місцеву красуню Марію (у деяких варіантах билини — Настю). У жорстокій боротьбі за дівчину з Афромієм Афроміевичем (Кошієм Безсмертним) Івана Годіновича від смерті рятує птах-чорний вран» (орел).¹¹

Знахідки в кургані у вигляді парного чоловічого інвентаря (два шоломи, дві кольчуги, два мечі, дві піки, два ножі та два турячих роги-ритони й залишки двох осідланих коней навели Б. Рибаківа на думку, що в «Чорній могилі», окрім чоловіка і жінки, був похований ще один чоловік. Але зменшені розміри одного комплекту бойового спорядження та керамічна посудина з набором дитячої гри — сотні бабок та бронзові битки — дають підстави для думки, що усі ці речі належали хлопчику-підлітку. Хто ж він був?

Ми припускаємо, що обмеженість археологічних досліджень Д. Я. Самоквасова хоч і великим, але єдиним шурфом-колодязем не дозволили йому виявити залишки третьої особи, яка, судячи з багатства поховального інвентаря, належала до знатної сім'ї. Вона вмерла або була забита за звичаєм разом із похованням князя, хай і легендарного, не засвідченого літописами.

Виникає питання: чи не ховала величезна земляна піраміда останки останніх представників сім'ї чи династії Черниг чи Чернег (?) — засновників і, ймовірно, володарів Чернігова, ім'ям яких названо його?

І що ще ховає в собі «Чорна могила», від грандіозних розмірів якої після розкопок Д. Я. Самоквасова лишився пагорб, майже на дві третини менший початкової висоти і з засипаним під час розкопок широким, майже восьмиметровим обводним ровом, глибиною до чотирьох метрів? Адже й тут, як в інших курганах, можуть бути так звані «впускні» поховання, які лишилися поза межами розкопу 1872—1873 років...

«Чорна могила» не була самотнім курганом у цій частині Чернігова. Як свідчить місцевий дослідник старожитностей П. Добровольський, він мав дані ще про два великих кургани на подвір'ї Єлецького монастиря поблизу «Чорної могили». Вони заважали проїзду до монастиря, і ченці їх знищили. Під час цієї варварської акції були віднайдені якісь речі із заліза, кістки, але їх разом із землею розкопаних курганів вивезли за монастирську огорожу і висипали в яругу. Де саме, на жаль, невідомо...

Ось за таких обставин зникли без сліду (допоки не знайдені) цінні для історії речі, які могли б істотно доповнити наші знання про курганний некрополь, який існував в комплексі з «Чорною могилою».

Ще одним підтвердженням існування цього курганного некрополя була відома з легенд та літературних джерел пам'ятка під назвою кургану князівни Чорни (Чарни, Цорни).¹⁸ Він існував до 1852 року на північний схід від Єлецького монастиря і «Чорної могили» на подвір'ї пожежної команди XIX сторіччя, поблизу перетину сучасних вулиць Шевченка і Кирпоноса.

У цьому кургані, місце розміщення якого деякі краєзнавці отожднюють з пагорбом над підземними мурованими спорудами першого чернігівського водогону в східній частині скверу ім. М. Попудренка, під час його розкриття для будівництва водонапірної вежі було знайдено також турячий ріг із зображенням на срібній оправі орла та інші предмети поховального характеру. Шкода, і тут детального опису знахідок не було зроблено...

Ми впевнені, що до згаданого курганного некрополя навколо «Чорної могили» входив і курган, на існування якого вказала наша несподівана знахідка 1974 року на розі вулиць Шевченка та Алеї Героїв у південно-західному кутку Красної площі на відстані близько 20 метрів від будинку колишнього губерньського земства.

Це — поховальна керамічна урна із залишками дерев'яної ритуальної мисочки з невеличкими шматочками обпалених кісток. Урною слугувала амфора київського типу з характерними ручками з дірочками, датована X сторіччям (зберігається у фондах Чернігівського архітектурно-історичного заповідника).

Топографічно цей курганний комплекс з численними нещодавно знайденими похованнями тієї ж доби в районі вулиць Воровського, Куйбишева, Комсомольської, пов'язаний з Єлецьким краєм Болдних гір, де відомий археолог Б. Богусевич локалізує існування одного з найдавніших слов'янських городищ — ядро Чернігова з ремісничим Подолом попід горою на березі Десни (сучасна Лісковиця).

Можливо, саме тому поблизу Єлецького городища на сусідньому пагорбі із заходу (поблизу вулиці Сіверянської) з нашою участю були виявлені залишки мурованого храму XII сторіччя, а ще з XIX сторіччя відомі печери, частково обстежені нами 1983 року (залишки вказаного храму за допомогою місцевого жителя виявив аматор-археолог Г. О. Кузнецов, з яким ми і обстежили ці печери). Деякі історики вважають, що якраз тут і був так званий Сіверянський (за назвою прилеглої вулиці) монастир, який не зберігся після татарської навали 1239 року.¹⁴

Донедавна ще в доброму стані зберігалися кургани IX — XI сторіч в районі історичної площі П'яти кутів по вулицях Курганній, 8-го Березня, Східночеській, Шевченка № 38—40, і в інших частинах міста. Добре, що хоч залишки цих курганів збереглися, як і один із курганів колись великого курганного некрополя на так званому «Олеговому полі» (район сучасної вулиці Попудренка). А от від «Стриженської групи» не лишилося жодного кургану. Все знищено новою забудовою і лише нещодавно виявлені підземні залишки від кострищ та контурів обвідних ровів (в районі вулиць Гоголя, Фрунзе, 9-го Січня та Урицького і Чернишевського) дозволили місцевим археологам підтвердити те, що кургани були.

Кургани, кургани... Гадаємо, слід започаткувати реалізацію цікавого задуму щодо перетворення реконструйованого після додаткових досліджень славнозвісного кургану «Чорна могила» у своєрідний музей культури сіверян язичницької доби.

Ще 1969 року інститутом археології АН України, а згодом і академіком Б. Рибаківим були схвалені опрацьовані нами ескізи відновлення курганів «Гульбище», «Безіменний» та «Чорна могила» в первинному вигляді як архітектурно-історичних пам'яток та містобудівельних домінант — окраси панорами міста та історичних вулиць.

Але, ознайомившись в державному історичному музеї (Москва) з турячими рогами та іншими унікальними знахідками з «Чорної могили» та враховуючи, що над існуючим від цього кургану пагорбом необхідно було б робити майже восьмиметровою височини насип для відновлення первинного вигляду, з'явилася інша думка: а чи не спробувати влаштувати замість такого насипу своєрідний музей в кургані, відновивши зовні його первинні форми з обвідним ровом.

Опрацювати таку ідею запропоновано архітектору В. П. Семенюку. Цей проект у оригінальному конструктивному рішенні був схвалений академіком В. Рибаківим.

Головним експонатом цього музею має бути сам курган з обеліском, встановленим 1873 року Д. Я. Самоквасовим. Розміщена обабіч у спеціальній галереї експозиція з оригінальних предметів, копій та документів розповідатиме про культуру язичницької доби, побут, звичаї і ритуальні обряди. Згори через оригінально влаштовані отвори внут-

рішній простір цього неповторного музею буде освітлюватись сонячними променями.

Чернігівські земляні піраміди-кургани, особливо такі, як «Чорна могила», «Гульбище», «Безіменний» тією ж мірою, що й загадкові піраміди стародавнього Єгипту, стали «синонімом» вічності.

У формі давньослов'янських курганів, створених із землі, як і у формі кам'яних язичницьких пірамід ми вбачаємо радикальну і найбільш стійку спробу людини подолати всеруйнуючу стихію часу. І в цьому неоціненну допомогу забезпечить створення музею «Чорна могила», який став би вогнищем вивчення історико-культурних цінностей, які творилися у найдавнішу добу життя Русі-України.

Джерела та література:

- 1 Полное собрание русских летописей. — М., 1962. — Т. 2. — С. 185.
- 2 Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. — К., 1990. — С. 82.
- 3 Самоквасов Д. Я. Новые археологические исследования и находки в Чернигове и его окрестностях // Черниговские губернские ведомости. — Часть неофициальная. — 1878. — № 35; Его же. Могила Русской земли. — М., 1908; Его же. Раскопки северянских курганов в Чернигове во время XIV Археологического съезда. — М., 1916. — С. 6 — 7; Рыбаков Б. А. Древности Чернигова // Материалы и исследования по археологии СССР. — М. — Л., 1949. — № 11. — С. 10 — 58.
- 4 Самоквасов Д. Я. Северянская земля и северяне по городищам и могилам. — М., 1908; Его же. Могильные древности северянской Черниговщины. — М., 1917.
- 5 Былины. — М., 1955. — С. 49 — 82.
- 6 Богусевич В. А. Древній Чернігів за археологічними даними // Вісник АН УРСР. — 1952. — № 1. — С. 32 — 35; Його ж. Походження і характер древньоруських міст Наддніпрянщини // Археологія. — К., 1951. — Вип. V; Его же. Отчет Черниговской археологической экспедиции Института Археологии АН УССР в 1952 году // КСИА АН УССР. — К., 1952. — Вип. 1. — С. 32 — 35; Його ж. Археологічні розкопки в Чернігові 1949 — та 1951 рр. // Археологічні пам'ятники УРСР. — Київ, 1955. — Т. V. — С. 10; Його ж. Роботи Чернігівської експедиції // Археологічні пам'ятники УРСР. — Київ, 1952. — Т. III; Його ж. Карнабіда А. А. Чернігів. — В., 1980. — С. 11 — 19.
- 7 Попко О. О. Слов'янські археологічні пам'ятки у нижчій течії Десни // Середні віки України. — К., 1971. — Вип. 1. — С. 129 — 140. Карнабед А. А. Де ж урочище «Городок» // Пам'ятки України. — 1988. — № 1. С. 26 — 27.
- 8 Самоквасов Д. Я. О раскопках кургана «Черная могила» в Чернигове. // Известия Русского Географического Общества. — Спб., 1874. — Т. 10; Рыбаков Б. О. Ремесло Древней Руси. — М., 1948. — С. 97 — 99.
- 9 Карнабед А. А. Чернігів. — К., 1980. — С. 15 — 47.
- 10 Повесть временных лет. — М. — Л., 1950. — Ч. 1. — С. 25 — 35.
- 11 Былины. — М., 1955. — С. 91 — 99.
- 12 Добровольский П. М. Где находились старинные несуществующие ныне храмы города Чернигова. — Чернигов, 1908.
- 13 Блифельд Д. И. Раскопки курганов в Чернигове // КСИА АН УССР. — К., 1955. — Вип. IV; Смолічев П. Чернігів та його околиці за часів великокнязівських // Чернігів і Північне Лівобережжя. — К., 1928; Карнабед А. А. І знову про чернігівські кургани // Чернігівський вісник. — 1990. — № 29; Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. — К., 1990. — С. 937 — 938; Иловайский П. И. Черниговская старина по преданиям и легендам. — Чернигов, 1898; Иловайский П. И. Древний Чернигов // Древняя и Новая Россия. — 1877. — Т. 1. — С. 249 — 255.
- 14 Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. — К., 1990. — С. 744. Добровольский П. М. Черниговский Елецкий Успенский первоклассный монастырь: Историческое описание. — Чернигов, 1900